

## УЧАСТИЕ НА АЗА, ПРАВИЛАТА И СМИСЛОВИЯТ КОНТЕКСТ В РЕФЛЕКСИВНАТА СИТУАЦИЯ

**Борис Минчев**

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**Резюме.** В доклада се разглежда прототипичната *рефлексивна ситуация*. Последната се конституира от смисловия контекст, преживяван от Аза на индивида в специфична социокултурна обстановка. Контекстът се поражда от образа на света във взаимодействие със субектния блок на психиката и с позволяващите обстоятелства (affordances) на обстановката. Азът (Self) иманентно е *двуфазен*: чиста Азова активност (I) и предметно съдържание (me). Дж. Х. Мийд предполага бързо спонтанно редуване на двете фази. Тук се опирам на този възглед за Аза. В него се приема вродена рефлексивна нагласа на психологическия субект у човешкия индивид, така че усилването ѝ е въпрос на упражняване. Двуфазността на Аза в обикновените дейности често води до противоречивост на подбудите и трудности в съсредоточаването, но в ситуация, изискваща рефлексивна нагласа, рефлексивността на двуфазния Аз се превръща в отклик, съгласуван ритмично с динамиката на смисловия контекст. Последният се преживява като набор от очаквания, изискващи адекватни действия от Аза. За да облекчи това съгласуване, Азът се опира на *правила*, специфични, позволяващи обстоятелства, изпълняващи редица функции – инструментална, дефинираща, критериална и пр. Правилата служат за овладяване на конкретна ситуация, в която конвергират Азът, смислите и обстановката. Самото овладяване на ситуации от познавателно или екзистенциално-ценностно естество води до формирането на *рефлексивни умения*, които първо се подкрепят от правила, а по-късно правилата се осъзнават имплицитно или се онавичняват. Правилата са важни дидактични похвати в учебната рефлексивна практика, затова те следва да се изучават в своите дидактически приложения. Приведени са примери от обучението в началното училищно образование за формиране на рефлексивност чрез правила.

*Keywords:* Self, meaning context, rules, reflexive situation, reflexive skills

### **Два класически подхода към рефлексията**

Рефлексивността, като проблем на теорията на познанието и на философската психология, е поставена от най-големите интелектуални фигури на Новото време, започнало в края на европейското Възраждане. Впечатляваща

плеяда от философи и учени видели ресурс за преобразуване на културата и на материалните условия на живот в човешкото съзнание. То се превърнало в архимедов лост за преобразуване чрез знание на несъвършеното битие в една по-разумно устроена реалност. А рефлексията била новият метод за извличане на знание от съзнателния опит. Макар и различията между теоретиците в разбирането на процесите и резултатите на рефлексията да били значителни (Василев, 2006: 21 – 22; 87 – 89), очертали се два генерални подхода към рефлексивността – *сенсуализъм* и *рационализъм* (често и „емпиризъм – нативизъм“), които в общи линии са се запазили до днес.

Сенсуалистският подход приема, че структурата, функциите и съдържанието на рефлексивните актове идват изцяло от индивидуалния сетивен опит на субекта. В класически вид този възглед се отстоявал от Джон Лок. В съвременното той се защитава от авторитетни учени като Дж. Дюи, М. Полани и Е. Де Боно. Както и названието подсказва, емпиристичната рефлексия се опира на сензоперцептивни схеми, телесна интуиция, имплицитно знание и на прототипични понятия. От тези източници се формират рефлексивни актове, които се вплитат в разнообразни мисловни („странни“ по Д. Хофстатър) цикли, произвеждащи знания, умения и навици. Привържениците на емпиричната рефлексия рядко правят широки обобщения, и то индуктивни, а също предпочитат да се съсредоточат в ограничена област на рефлексивни актове.

Рационалистският подход допуска, че рефлексивните актове имат универсална пред-зададена (логическа) структура и съдържанието им в конкретни случаи е в значителна степен заимствано наготово – това са вродени идеи, имащи извънчовешки произход – божествен или идеален. Хората могат да ги постигат умозрително чрез логика и интелектуална интуиция. В резултат се построява идеализиран модел на рефлексивна дейност в термините на правила, математически изрази и логически изводи. Привържениците на рационалистката рефлексия са склонни към мащабни, дори универсални обобщения. Тази версия на рефлексивността е инициентирана от Р. Декарт, а нейни днешни видни представители са А. Ноъм Чомски и Вл. Лефевр.

Така се конституирали два подхода към рефлексивността, които остават валидни изследователски традиции и когато били пренесени от философията в педагогиката, психологията и другите социални науки. Следва да се отбележи, че указаните подходи рядко се реализират в чист вид, а по-често в смесен вид, но е полезно да се проследява защо настъпва смесването и какви са последствията от това. Такъв анализ вече е извършен убедително в монографичния труд на проф. Веселин Василев (2006) за рефлексията, затова отпращам читателите към него.

В следващото изложение ще бъде изказана смесена концепция за рефлексията, клоняща повече към рационализма и нативизма. Тя е следствие от еволюционно-феноменологичното направление в психологията, отстоявано от

автора в последното десетилетие (Минчев, 2013). Главният замисъл на предлаганата концепция е да се обоснове рефлексията като *трети тип мисловна дейност* наред с формирането на понятия и откриването и решаването на проблеми. Това предположение ще бъде разгърнато в серия от тезиси, придружени с кратка аргументация. Такъв маниер на изложение наподобява тезисната стилистика на Вл. Лефевр (Lefebvre, manuscript).

### **Тезиси на Аз-центрирана концепция за рефлексивните дейности**

1. Рефлексивните действия се осъществяват от инициативно ядро на преживяване, наречено *рефлексивен (цялостен) Аз (Self)*<sup>1)</sup>. Рефлексивността отвътре е изострено чувство за азост на мисловните действия.

2. Азът е вътрешнорефлексивен, защото той представлява редуване на две фази на азост, които се обозначават като „биполярни“ (Вл. Лефевр), или още „рекурсивни“ по терминологията на Д. Хофстатър (2011).

3. Вследствие от външни въздействия и собствени действия предметният Аз (мен) приема различни качества и се описва със специфичен речник, илюстриран в *приложение I*. Собствените действия са преднамерени, отчетливи, т.е. *рефлексивни*. В тях се зараждат *свободни избори*. Това значи внасяне в субекта на възможност за друго – действие, обратимост, предпочитаемост по определени критерии и определена мяра на свобода.

4. Специалният резон да съществува рефлексивен модус на мислене, е, че обичайните модуси на мислене формират описателни и обяснителни схеми, които се стереотипизират и субектът престава да се учи от опита си и да го развива. Затова има нужда от клас процеси, които да разбиват рутината на психоповеденческата активност на индивида, да го подготвят за ментални и поведенчески промени и да го мобилизират да ги осъществи. Тъкмо тези развиващи функции са присъщи на рефлексивността<sup>2)</sup>. Рефлексивният модус се появява след понятийното и проблемно мислене. Не е възможно рефлексия на добро равнище без критична маса мисловен опит от понятийно-проблемно естество. Рефлексията е онто- и филогенетично късна форма на мислене и волева регулация.

5. В текущи рефлексивни актове Азът се явява ту като източник на определено действие, ту като повлиян от външни влияния или от предходна собствена активност. Така Азът се променя съдържателно и функционално в доста бърз темп, често интроспективно недостъпно за него.

6. Рефлексивността се определя и от съдържанието на *рефлексивната ситуация*. Последната е мястото на среща на субективното и обективното в опита. Холистичното качество на ситуацията се задава от ситуационната подбуда, която се реализира в ситуационното поле. Така ситуацията е рефлексивна, когато тя се инициира от подбуда (по-нататък „намерение“, „предположение“), свързана с оценяване на ефикасност, ценност и личностен смисъл на актуална

или бъдеща познавателна/практическа дейност и евентуално вземане на решение за промяна в действията, стила и равнището на ангажираност на Аза.

7. Рефлексивността, в крайна сметка, е подготовка за ефикасно поведение. В завършен вид тази фундаментална функция се реализира в построяването на сложното волево действие. Последното се разгръща и удържа в рефлексивна рамка, без нея то се разпада.

8. Намерението (предположението) извлича конкретни действия от един неявен речник (тезаурус) на рефлексивните действия, съдържащ се в опита на субекта. Отделните действия се прилагат от Аза върху зададени в ситуационното поле части от миналия опит и върху „мен“ като част от Аза.

9. Рефлексивната ситуация, ако е успешна, приключва с формулиране на конкретно *правило* – процедура, критерий или идея (извод), или набор от правила. Така рефлексивната ситуация изпълнява *нормативна* функция в познавателния, практическия и личностен опит на субекта.

10. Рефлексивните правила първо се използват отчетливо съзнателно, а впоследствие постепенно се превръщат в навици (напр. навици да се внимава) и умения и започват да се знаят в имплицитен или дефолтен режим. Но правилата могат да се организират в рефлексивни умения и още по-сложно – в рефлексивни дейности. На личностно равнище изброените рефлексивни придобивки стават части на *рефлексивната компетентност* на личността.

11. Рефлексивните ситуации са разнообразни. Някои са инцидентни и са вклинени в цикли на понятийно или проблемно мислене, други се разгръщат в самостоятелни рефлексивни цикли. Рефлексивно действие (акт), рефлексивен процес, рефлексивен цикъл, рефлексивно правило, рефлексивна дейност, рефлексивна Аз-позиция, рефлектирано съдържание – сензоперцептивно, символно-идейно и пр., са единици на анализ и са заедно с това компоненти на *рефлексивния синтаксис*. Така ситуацията на рефлексивност могат да се типологизират по разни качества: интенционалност според подбудите и/или резултата си, структурно спрямо синтактичния си вид, според опита, върху който оперират – естетически, трудов, морален, волеви и пр.

### **Място на рефлексията в общата психология**

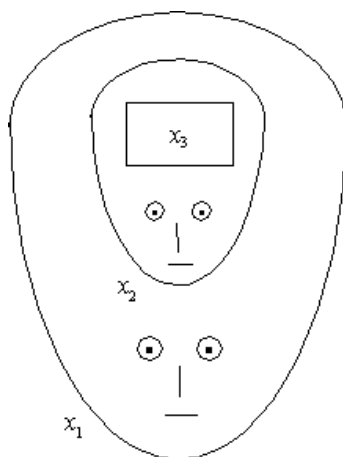
Тъй като авторът на доклада е общ психолог, естествено е да търси как рефлексията се позиционира в теоретичната (=обща) психология. И така, какъв тип психологическа реалност е рефлексията?

Първият проблем, пред който се изправя настоящата концепция, е валидността на инстанцията Аз в човешката психика (Katzko, 2003). Повечето общопсихологически теории изобщо не включват Аза в своите описателни и обяснителни схеми и го обявяват за най-упоритата психологическа илюзия. Най-важната причина е липсата на неврофизиологични корелати на Азовата активност. Това

възражение може да се неутрализира с аргумента, че незачетеният мозъчен код на психическите процеси може да съдържа Аз-активността като равномерно представена функционалност в невроналните мрежи, чиито индикатори не са разшифровани. Така че Азът може да е реален системообразуващ фактор на съзнателни преживявания с незачетена неврофизиология.

От друга страна, множество личностни и социално-психологически изследвания използват множество Азови конструкти, в които са изкристализирали специфични действия и въздействия на и върху Аза. В *приложение 1* са приведени множество Аз-конструкти, заимствани от заглавията на масив от научно-психологически статии. Там са изброени множество качества, представени като специфични Азове. По-скоро те са субстантивирани състояния и функции на Аза. Като цяло, *приложение 1* илюстрира наличието на специален речник и риторика на азовостта. За част от психологията, например в его-психологията, транзакционния анализ и символичния интеракционизъм, Аз-конструктите играят главна роля.

Известна доза рефлексивно качество е „разлято“ по всички съзнателни феномени, вследствие от субект-обектната им структурираност. Но в повечето от тях Азът е имплицитен, подразбиращ се, а не изпъкващ, тематизиран. Всъщност интензивното участие на Аза е количествена отлика на рефлексивните действия от обикновените съзнателни актове. Качественото различие идва от спецификата на Аз-включеност в ситуацията на рефлексивност – тя е двойно рефлексивна: веднъж между Аза и ситуационните факти и втори път вътрешно азовата биполярност на „аз“ и „мен“. Тази автоматична вътрешнодублирана рефлексивност Вл. Лефевр илюстрира графично във фиг. 1.



Фигура 1. Модел на субект с рефлексия на Вл. Лефевр

Собственото обяснение на автора на графиката е следното: „Вътре във вътрешната област на субекта има „образ на Аза“ с негова собствена вътрешна област. „Образът на Аза“ е традиционно смятан за резултат на съзнателната конструктивна активност на субекта. В рамката на формалния модел на субект с рефлексия образът на Аза не е продукт на човешки интелектуални усилия, а е по-скоро генериран от автоматичната работа на когнитивния механизъм на субекта“ (Lefebvre, manuscript, p. 1). Описания вътрешен вроден механизъм Лефевр нарича „закон за Аз-рефлексията“. Последната формулировка акцентира върху безусловното действие на рефлексията в когнитивната система на индивида и имплицира *двойственост* на рефлексивността<sup>3</sup>). Така Лефевр продължава идеята на Дж. Х. Мийд за фазовата структура на Аза и придава на рефлексивността силата на закон. По-същество в този модел рефлексията се удвоява и осигурява „стереоскопичност“ (преживявана обемност) на рефлексивните актове. А е логично в едно множество от рефлексивни актове тяхната обемност да прераства в „холографичност“ (Кели, 2013). На такова системно равнище рефлексията може да поражда нови емергентни свойства. Но това е друга тема...

За настоящото изложение е по-важно, че възниква субективна „обемност“ (стереоскопия) на рефлексивните преживявания. Този ефект е по-отчетлив при рационалната рефлексивност (ситуации с идейно-символно съдържание), отколкото в сензоперцептивната рефлексивност (ситуации, изпълнени със сетивнообразни патерни). В голяма степен личностната рефлексия е разновидност на рационалната рефлексия, а праксиологическата рефлексия е масивна част от сенсуалистката рефлексивност. В последната попадат и повечето естетически преживявания. Може да се предположи, че комуникативната рефлексия заема средата между двата типа рефлексивност.

Рефлексивността има друга интенционалност и друг краен резултат в сравнение с обикновените мисловни преживявания – тя произвежда правила, оценки, смисли, идеи, решения за действие, т.е. създава и поддържа нормативно-холистична ориентация в света. Тя се опира на истинното разбиране на света, установено от образа на света и понятийно-проблемното мислене, но изследва и утвърждава възможна насоченост и жизнена позиция в термините на норми – естетически, нравствени, граждански и т.н. Рефлексията ги полага в ситуационно поле на рефлексивни връзки и ги превръща в алтернативи на свободен избор. Чрез построяване на многофазно сложно волево действие и участие в регулацията му рефлексивният Аз взима ключови решения, от които следват постъпки и дела, утвърждаващи Аза като личност, получила признанието на своята публика. Публиката включва своята рефлексивна компетентност, за да оцени жизненото дело на личността актьор.

Ако се потвърди конституиращото действие на личностната рефлексия спрямо волевото действие, следва да се преосмисли статутът на волята като

самостоятелна психическа функция и да се приеме, че волевата регулация е вид рефлексивност. Всъщност класическите интелектуалистки теории за волята (И. Хербарт, И. Мойман, асоцианизмът) съдържат подобни твърдения. Наскоро В. А. Иванников отбелязва, че волевото действие се насочва от промяна в смисъла на подбудата към действие (Иванников, 2006). В тази връзка може да се предположи, че сложни волеви действия придобиват устойчива ефективност дългосрочно, ако техният смисъл произтича от жизнения план или от жизненото дело като рефлексивни ситуации.

В резултат на обширен анализ на теориите за рефлексивния опит В. Василев разграничава четири типа рефлексия – интелектуална, личностна, праксиологическа и рефлексията като диалог (Василев, 2006: 109). Макар и в увода на монографията си авторът да си поставя задачата да синтезира „обобщен вариант“ (пак там, с. 10) на рефлексия, той не я изпълнява и стига до четири-вариантно решение.

В анализа на класификационни схеми на рефлексията В. Василев отправя лек упрек към Г. П. Щедровицки и В. А. Лефевр, че всеки от тях приема „рефлексия изобщо“, която се извежда у първия изследовател от феномена коопериране, а у втория – от феномена комуникация (пак там, с. 104). Авторът на настоящия доклад смята, че двамата „класици“<sup>(4)</sup> на рефлексивната проблематика са на прав път – те се опитват да установят *прототип* (първообраз) на рефлексивността, спрямо който рефлексивните актове и ситуациите им се „приближават“ или „отдалечават“. Този прототипически подход се използва и в настоящия опит да се схване рефлексията.

И така, тук личностната рефлексия е прототип на рефлексивността. Тя прави конструирането, сътворяването на личността и регулацията на изявата ѝ в поведението на индивида в същински фокус на рефлексията като цялостна дейност. Това прави рефлексивността отделна психическа функция с вродена заложба – „пълнен Аз“ по Мийд и донякъде и по Лефевр. Тази заложба се събужда рано в онтогенезата на човешкия индивид и започва да инициира рефлексивни действия от разнообразно естество и пълният Аз придобива множество състояния, „ипостаси“, част от които са изброени в *приложение 1*. В него са видни широк набор от подбуди за включване на Аза в мисловните, въображаеми и практически дейности на индивида чрез отделни актове и кратки поредици. Така рефлексивните актове се „вклиняват“ в цялостното функциониране на психиката. Вклиняването създава смесени модули на рефлексия, които се обсъждат и изследват, конституиращи пъстра и противоречива проблематика.

Високото предназначение на рефлексивната дейност се осъществява в конструирането и регулацията на сложните волеви действия. В тях възниква пространство на свободни избори, приемат се критерии, актуализират се смисли и се взимат решения, оценява се ходът на изпълнението им. Всички

изброени фази или стъпки възникват и се удържат в рефлексивна рамка.

Втората по важност приложност на личностната рефлексия е да катализира и стабилизира творческите заложи в човешката индивидуалност. Тази рефлексивност става разгърната дейност в процеса на придобиване на майсторство в определена област на постижения, показано великолепно в книгата на Робърт Грийн (2014). Там се анализират жизненият път и жизненото дело на 40 високи таланти и се формулират три фази (нива) на постигане на майсторство, всеки с особени „стъпки“, „похвати“ и „стратегии“, опосредствани от интензивна рефлексивност. А тя, на свой ред, се представя като продукт на еволюцията на пращовешките общности.

Е. Варламова и С. Степанов (2002) правят сполучлив опит да технологиризират творческите възможности на рефлексията чрез рефлексивен тренинг, описан от тях в съвместен труд. Впрочем най-известните тренинги от такъв вид са предложени в книгите и семинарите на Едуард де Боно.

Може да се предположи и една „терапевтична“ функция на рефлексията. Тъй като постановката и решаването на проблеми нерядко завършват с неуспех, рефлексивен цикъл се включва, за да преодолее травмата на неуспеха и да възстанови личностния смисъл на възобновен проблемен мисловен цикъл. Нека наречем тази мисловна дейност „терапевтична рефлексивност“.

### **Заклучение. Проблеми пред Аз-центрираната концепция**

В настоящата работа беше изложена серия твърдения за ролята на Аза в рефлексивните преживявания. Идеите бяха изказани опростено като компоненти, връзки, преживявани качества. Предстои да се покаже как Азът се включва в ситуационни структури. Вероятно това става според закономерностите на феноменологичния ситуационизъм (вж. Минчев, 2013: 140 – 160), но има и специфики, които не са идентифицирани. В крайна сметка, изглежда се формират рефлексивни ситуации и ситуационни редове с наличието на рефлексия. В тях рефлексивността се разгръща по свой синтаксис: във вид на антиципации, действия, дейности, мисловни цикли, вклинявания или редуване на сенсуални и рационални рефлексирания, ефективни завършващи правила и пр. Рефлексивните ситуационни редове могат да се вплитат с проблемни мисловни редове, така че да осъществяват личностен мониторинг и контрол на познавателни дейности, могат да се разгръщат като личностна про- и ретроспекция, могат и да са анализ и отработване на синергии на психика и тяло и пр. Всеки рефлексивен ред носи своя инфраструктура и смислов ритъм, които си струва да се изследват.

Азът се опира на *правила*, специално конструирани *позволяващи обстоятелства* (affordances), изпълняващи редица функции – инструментална, дефинираща, критериална и пр. Правилата служат за овладяване на конкретна ситуация, в която конвертират Азът, смислите и обстановката. Самото овла-

дяване на ситуации от познавателно или екзистенциално-ценностно естество води до формирането на *рефлексивни умения*, които първо се подкрепят от правила, а по-късно правилата се осъзнават имплицитно или се онавичняват. Правилата са важни дидактични похвати в учебната рефлексивна практика, затова те следва да се изучават в своите дидактически приложения.

В подготовката на волево действие Азът генерира алтернативи и в рефлексивната ситуация се появява *пространство на свободен избор*. То се преживява като място на чувство за свобода, а тя е следствие на актуални рефлексивни действия. Индивидът от субект в себе си се превръща в субект за себе си. Персоналната свобода, като сбор от рефлексивни умения, е значим психологически проблем.

Най-важният извод от настоящата статия е обособяването на рефлексията като трети главен (прото)тип на мисловна дейност, специфичен за човека. В *таблица 1* са съпоставени редица черти на прототипите на рефлексивното и проблемното мислене.

**Таблица 1.** Съпоставителен анализ на прототипите на рефлексивно и проблемно мислене

	<b>Прототипични черти</b>	<b>Рефлексивно мислене</b>	<b>Проблемно мислене</b>
1.	Мотивираност	Аз-включеност	Проблемна включеност
2.	Вид спонтанност	Обемност, стереоскопичност	Векторност, двумерност
3.	Продуктивен завършек	Правила, личностен смисъл, прекъсване на мисловен цикъл	Обобщено или процедурно знание и разбиране
4.	Локус на промяна	Промяна в Аза и в интенционалния обект	Прибавяне на фрагмент на истинно разбиране и на компетентност към миналия опит
5.	Общо преживявано качество	Усещане на азовост и на авторство	Усилие за формулиране на проблем или явен проблем, подчинен на имплицитен логически или разумен ред
6.	Преживявано съдържание	Идеи, символи, изпъкващ Аз	Сензорно и/или рационално съдържание (сетивна тъкан, понятия, логически и каузални връзки)
7.	Качество на ситуационното поле	Поле на възможни алтернативи и на избор между тях	Поле на логични и необходими реалии и задължителен оптимален избор
8.	Водещ слой на личността	Азът, екзистенциално-ценностни преживявания	Ролеви и/или компетентностен слой

9.	Афективен тон	Импровизация, спонтанност, чувство за възможност	Чувство за реалност (съобразяване с обективен рационален, често неявен ред)
10.	Онтогенетична изява	Късното тийнейджърство, младостта	От формирането на училищна готовност (6 – 7 г.) нататък

Без да са изчерпателни, горните прототипи изявяват достатъчна специфика на рефлексията спрямо проблемната мисловност. Следва да се уговори, че двата типа очертават множество смесени, промеждутъчни разновидности, които са целесъобразни в особени мисловни ситуации и ситуационни редове.

В края на изложението у автора напират още въпроси. Могат ли да се обособят морална и естетическа рефлексия? Какви са еволюционните основи на рефлексията? Не предхожда ли рефлексията като диалог личностната рефлексия в онтогенезата? Може ли рефлексивността да се разглежда като трети тип мислене? Какви са границите на рефлексията: на кои части на психическия апарат тя не може да повлияе? Струва ли се да се обособи понятието „рефлексивна компетентност“? Какви лица дават достоверни отговори в емпирични изследвания на рефлексията – наивните или носителите на рефлексивни умения? Може ли да се промени драстично речникът на азоворефлексивния дискурс спрямо отбелязания в *приложение 1*? Тези и други въпроси задават вълнуващ хоризонт на изследване на феномените на рефлексивност.

От автора на доклада. *Благодаря на проф. д.п.с.н. Веселин Василев, който с книгата си, с поканата за участие, с ентусиазма и приятелството си ме доведе в магическия свят на рефлексологията. Уверен съм, че той е повлиял така на много участници на Конференцията. Признателен съм и на организационния екип, който направи възможен този форум на рефлексивността.*

## БЕЛЕЖКИ

1. На български липсва дума за възвратноактивна върху себе си форма на азовост, каквато е английската дума Self. Според прозорливото предположение на Дж. Х. Мийд този рефлексивен (пълнен) Аз ('Self' на англ.) включва два субаза (още „позиции“ или „части“) – „Аз като спонтанна насочена активност“ ('I' на англ.) и „мен“ ('me' на англ.), редуващи се бързо като фази на пълния Аз. Първият Аз е чисто действие, изхождащо от субективен център, чиито действия се менят и е по принцип „празен“, а вторият е изпълнен с конкретно (предимно социално) съдържание, предметен. Според Мийд (1997, с. 261 – 267) Азът е ту чисто действителен и спонтанен, ту предметен, като и двете позиции флукуират в бърз ритъм. За да се различават двете значения на термина „аз“, в българския превод на книгата на Мийд (1997) пълният аз се означава като „Аз“,

а спонтанният аз като „аз“, съответно с главна и малка буква. Това е полезна инвенция и ще се придържа към нея и тук. Определеният аз е „мен“. Нерядко „аз“ се употребява като съществително от среден род – „рефлексивното аз“, например у М. Оракова (2000), но поради важноста на обозначаващото понятие „аз“ следва да се използва в мъжки род.

2. Под „рефлексивност“ имаме предвид вродени мисловни заложи, прерастващи накрая в *рефлексивна компетентност*.
3. Двойствеността се състои в следното: едната част на пълния Аз – „аз“, се променя спонтанно или преднамерено, другата част – „мен“, се мени реалистично предсказуемо; „аз“ повлиява „мен“, а пълният Аз влияе върху или се повлиява от не-Азовите съставки на рефлексивната ситуация или директно от поведението. Така се получава вътрешноазова и извъназова рефлексивни връзки.
4. Изразът е на В. Василев (2006, с. 104).

## ЛИТЕРАТУРА

- Варламова, Е. П. и Степанов, С. Ю. (2002). *Психология творческой уникальности человека*. Москва: Институт психологии РАН.
- Василев, В. (2006). *Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката*. Пловдив: Макрос.
- Грийн, Р. (2014). *Майсторството*. София: Сиела.
- Иванников, В.А. (2006). *Психологические механизмы волевой регуляции*. Москва: Питер.
- Кели, Р. (2013). *Човешката холограма*. София: Кръгзор.
- Мийд, Дж. Х. (1997). *Разум, аз & общество*. Плевен: Издателство ЕА.
- Минчев, Б. (2013). *Психология. Еволюционно феноменологичен подход*. София: Сиела.
- Оракова, М. (2000). *Рефлексивното Аз*. Благоевград: ЮЗУ „Н. Рилски“.
- Хофстагър, Д. (2011). *Гьодел, Ешер, Бах. Една гирлянда към безкрайността*. София: Изток-Запад.
- Katzko, M. W. (2003). Unity Versus Multiplicity: A Conceptual Analysis of the Term “Self” and Its Use in Personality Theories. *J. of Personality*, 71 (1), 83 – 114.
- Lefebvre, V. A. *The Law of Self-Reflection: A Possible Unified Explanation for the Three Different Psychological Phenomena*. (Manuscript).

## REFERENCES

- Varlamova, E. P. i Stepanov, S. Yu. (2002). *Psihologia tvorcheskoy unikalynosti cheloveka*. Moskva: Institut psihologii RAN.
- Vasilev, V. (2006). *Refleksiyata v poznaniето, samopoznaniето i praktikata*. Plovdiv: Makros.

- Griyn, R. (2014). *Maystorstvoto*. Sofia: Siela.
- Ivannikov, V.A. (2006). *Psihologicheskie mehanizmy volevoy regulyatsii*. Moskva: Piter.
- Keli, R. (2013). *Choveshkata holograma*. Sofia: Kragozor.
- Miyd, Dzh. H. (1997). *Razum, az & obshtestvo*. Pleven, Izdatelstvo EA.
- Minchev, B. (2013). *Psihologia. Evolyutsionno fenomenologichen podhod*. Sofia: Siela.
- Orakova, M. (2000). *Refleksivnoto Az*. Blagoevgrad: YuZU „N. Rilski“.
- Hofstatar, D. (2011). *Gyodel, Esher, Bah. Edna girlyanda kam bezkraynostta*. Sofia: Iztok-Zapad.
- Katzko, M. W. (2003). Unity Versus Multiplicity: A Conceptual Analysis of the Term “Self” and Its Use in Personality Theories. *J. of Personality*, 71 (1), 83 – 114.
- Lefebvre, V. A. *The Law of Self-Reflection: A Possible Unified Explanation for the Three Different Psychological Phenomena*. (Manuscript).

Приложение 1.

## **ПРИМЕРЕН РЕЧНИК НА АЗОВОСТ И РЕФЛЕКСИВНОСТ**

### **103 Аз-състояния и азови действия (функции)**

Self-absorption, self-acceptance, self-accommodation, self-actualization, self-affirmation, self-aggrandizement, self-appraisal, self-appropriation, self-approval, self-approbation, self-attitudes, self-attribution, self-awareness, self-balancing, self-belonging, self-biting, self-borders, self-care, self-categorization, self-command, self-comparison, self-complexity, self-conception, self-confidence, self-consciousness, self-continuity, self-control, self-construal, self-criticism, self-deception, self-defeat, self-defense, self-delusion, self-denial, self-denigration, self-depletion, self-derision, self-description, self-destruction, self-determination, self-development, self-differentiation, self-directed, self-discipline, self-disclosure, self-efficacy, self-enhancement, self-escape, self-esteem, self-evaluation, self-expectation, self-exposure, self-focusing, self-fulfillment, self-governance, self-handicapping, self-hatred, self-help, selfhood, self-humiliation, self-identification, self-identity, self-image, self-improvement, self-indulgence, selfing, self-injury, self-interest, self-irony, self-justification, self-knowledge, self-made, self-management, self-monitoring, self-neglect, self-perception, self-perspective, self-pity, self-portrayal, self-praise, self-presentation, self-promotion, self-protection, self-punishment, self-rating, self-realization, self-recognition, self-redefining, self-reference, self-regard, self-regulation, self-renewal, self-replenishment, self-report, self-restraint, self-sensing, self-serving, self-study, self-sufficiency, self-transcendence, self-unity, self-verification, self-worth.

## **28 Разновидности на Аза**

Authentic Self, Creative Self, Dialogical Self, Differentiated Self, Divided Self, Elusive Self, Empty Self, Exposed Self, Façade Self, False Self, Ideal Self, Minimal Self, Multiple Self, Narcissistic Self, Observing Self, Potential Selves, Pre-reflective Self, Primitive Self, Private Self, Public Self, Real Self, Reflective Self, Situated Self, Social Self, Storied Self, Strong Self, Sub-selves, True Self.

### **Диференциации на Аза**

Аз-позиции, аспекти на Аза, компоненти на Аза, фази на Аза, части на Аза.

### **9 азови емоции**

Гордост, вина, срам, (само)уважение, неловкост (embarrassment), любов към себе си (нарцисизъм), самоувереност (self-confidence), презрение (унижение), доверие.

### **Азова функция – волята**

Просто волево действие, сложно волево действие.

### **Азови названия**

Аз, мен, себе си, его, проприум (Г. Олпорт), мое, (собствено) име.

### **Морален статус на Аза**

(добра или лоша) репутация, достойнство, (добро или лошо) име, морална кариера (успешна, неуспешна).

### **Примерен списък с думи и научни термини, изразяващи рефлексивност**

автобиографичен разказ, антиципиране, асоцииране, бележка под черта, вземане на решение, въздържане, възхищение, грешене, допускане от вида „ами ако ...“, екстраполация, емпатиране, избор между алтернативи, изненада, колебание, коментар, координиране, критика, критическо писане, латерално мислене, медитация, метаанализ, методологическо съмнение, мечтаене, мобилизиране, настъпление, необходима импровизация, обяснение, одобрение, озарение (инсайт), оправдание, отказ, отричане, отстъпване, отхвърляне, отъждествяване, оценка, очакване, планиране на действия, повторение, подражание, потвърждение, предусещане, пренасяне, пренебрежение, преувеличение (хиперболизация), приемане, признание, примирение, равносметка, разколебаване, разочарование, ранжиране, ретроспекция, рефлексивно писане (слушане, учене), рецензиране, самоизтъкване, самохвалство, самонавиване, самооценяване, саморазкриване, самоунижение, сравнение, съпоставяне, съгласие, съчувстване, уверяване, уподобяване (аналогия), хумор (шегуване, сарказъм, ирония).

## **PARTICIPATION OF SELF, RULES AND MEANING CONTEXT IN THE REFLEXIVE SITUATION**

**Abstract.** The paper is a theoretical account of human capacity for reflexive conscious experience. The conceptual background of the topic is shaped by the empiricism – rationalism debate initiated by R. Descartes and J. Locke. The

contemporary background inherited the positions in the old controversy. Next an original view on reflexivity is proposed. It is summarized in 11 theses. The main idea is the organization of the reflexive situation around a reflexive Self. The latter is composed of two parts – active spontaneous “I” and a passive content “me”. Both are shifting fast as fast phases of a full Self. The Self is internally reflexive. The Self is responsively reflective to the rest of the situation. Thus reflexivity is doubled. This subjective amplification makes reflexive feelings “stereoscopic”. Self-centered situations become intensely detailed due to the reflective attitude and it makes it viewed in a new way. In the report the prototypic *reflexive* situation is discussed. The latter is constituted by the meaning context, experienced by the Self of the individual in a specific socio-cultural setting. A vast variety of reflexive patterns may be comprehended by arrangement around a prototype. Personal reflexivity is prototypic. The other reflexive states share partially properties of personal reflexive experience. Complex volitions are constituted by personal reflection. For the alleviation of the coordination going on, the Self relies on *rules*, specific affordances, performing a number of functions – instrumental, defining, criterial, etc. Rules are designed to master a particular situation in which the Self, meaning and setting also converge. The very mastering of situations of cognitive or existential-value nature leads to the acquisition of *reflexive skills*, first supported by rules. Later the rules are implicitly felt or become habits. Rules are important didactic means in the educational reflexive practice. Therefore they should be known about their didactic applications.

✉ **Prof. Boris Minchev**

Faculty of Preschool and Primary School Education  
University of Sofia  
69a, Shipchenski Prohod Str.  
1574 Sofia, Bulgaria  
E-mail: bminchev51@gmail.com